

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті визначено та проведено аналіз чинників професійного самовизначення учнів старших класів у сучасних умовах. Наведено аналіз основних класифікацій таких чинників, що мають місце у науковій літературі. Подано результати власного дослідження. Показана динаміка рангових показників чинників впливу на вибір професії учнями старших класів, їхні професійні плани, відповідна мотивація.

Ключові слова: професійне самовизначення, чинники професійного самовизначення, професійні плани, мотиви вибору професії, старший шкільний вік.

Кардинальні соціально-економічні зміни, що відбулися протягом останнього часу в суспільстві, зумовили потребу перегляду підходів до вирішення багатьох психолого-педагогічних проблем загальноосвітньої школи і сім'ї, зокрема – підготовки старшокласників до професійного самовизначення. Успішне вирішення цього завдання значною мірою залежить від ефективності профорієнтаційної роботи із школярами, яка є одним з найдієвіших чинників педагогічного впливу на процес та результат підготовки учнів середніх навчальних закладів освіти до вибору майбутньої професії. Загальні тенденції демократизації та гуманізації системи загальної середньої освіти обумовлюють необхідність модернізації існуючих та пошуку нових, таких що ґрунтуються на засадах особистісно орієнтованої моделі розвивального виховання, підходів до педагогічного забезпечення процесу усвідомленого вибору молоддю людиною майбутньої професії. Аналіз психолого-педагогічних досліджень дає змогу констатувати потребу розв'язання проблеми професійного самовизначення старшокласників саме у контексті проблеми їхнього особистісного самовизначення.

Вихідними для нашого дослідження є положення С. Клімова про психологічні характеристики професійної діяльності та теоретичні основи профорієнтаційної роботи; Б. Федоришина – про системний підхід до професійної орієнтації школярів; Є. Павлютенкова – про теоретичні та практичні проблеми мотивації вибору професії; А. Сухарьової – про психологічні механізми розвитку професійного самовизначення; Б. Шавіра, С. Чистякової – про структуру професійного самовизначення; Н. Пряжнікова – про методи активізації процесу професійного самовизначення учнів; В. Мачуського – про професійне самовизначення старшокласників у позашкільній освіті; О. Мельника, О. Моріна, Л. Гуцан – про професійне самовизначення учнів старших класів в умовах профільного навчання тощо.

Метою статті є розгляд основних чинників, які так чи інакше впливають на процес формування готовності до професійного самовизначення старшокласників у сучасних умовах.

Під чинником ми розуміємо причину, рушійну силу якогось процесу, явища, що визначає його характер [5, с. 1412]. У науковій літературі поширені такі класифікації чинників, що впливають на формування готовності до професійного самовизначення:

1. Класифікація соціальних чинників на макро- і мікрорівні:
 - до чинників макрорівня відносять соціальну структуру суспільства, механізми соціальної стратифікації в суспільстві і роль у цих механізмах освіти;
 - до чинників мікрорівня — соціальне становище і освіта батьків, расова й етнічна приналежність, успішність навчання в школі.
2. Класифікація чинників за характером дії на суб'єкт професійного самовизначення:
 - об'єктивні чинники, тобто дія яких однаково проявляється в однорідних групах (етап навчання і професійна спрямованість);
 - суб'єктивні чинники, що відображуються в особистісних характеристиках учнів (міра самосвідомості, свідомості, цілеспрямованості дій);
 - соціально-психологічні чинники, пов'язані із строго індивідуалізованим впливом оточення (вплив близького оточення — сім'ї, друзів, учителів).
3. Класифікація чинників на основі профорієнтаційної роботи:
 - внутрішні (особистісні): мотивація, задатки, рівень підготовки, соціально-демографічні характеристики; зовнішні, безпосереднього впливу на особистість і її професійне самовизначення: соціальні групи — сім'я, родичі, друзі, представники професій; засоби масової інформації;
 - громадські (школа, позашкільні навчальні заклади, дитячі організації); професійні навчальні заклади (заходи з профорієнтації вишів, профтехучилищ та ін.);
 - інформація служб зайнятості, екскурсії на підприємства;
 - загальна ситуація професійного самовизначення: потреба регіону в кадрах, соціально-економічна ситуація, структура виробництва, наявність робочих місць, демографічна ситуація.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми встановили, що в дослідженні чинників, що впливають на формування готовності до професійного самовизначення, більшість науковців не класифікує їх за якою-небудь однією основою.

Так, за даними досліджень, проведених російськими вченими: Є. Клімовим [1], М. Пряжниковим [3], чинниками, що впливають на формування професійного самовизначення, є система загальнолюдських цінностей, соціально-економічні умови, вплив сім'ї, друзів, учителів, вікові та статеві особливості особистості, самоактуалізація і рівень домагань, престижність професії, ступінь інформованості про професію, професійні інтереси, схильності, здібності. Ті з них,

які є структурними елементами такого поняття, як мотивація, дістали назву мотиви вибору професії.

Як показує аналіз наукових досліджень, складність і багатоаспектність проблеми мотивації обумовлюють безліч підходів до розуміння її сутності, природи, структури. На думку М. Роберта і Ф. Тільмант [4], мотивація — це потреба, що спонукає діяти особистість з певною метою. Потреба є внутрішнім аспектом мотивації. Мотивація у зв'язку з цим визначається як динамічний процес фізіологічного і психологічного управління поведінкою людини, що визначає її спрямованість, організованість, активність і стійкість.

Д. Константиновський [2], підкреслюючи роль мотивації в освіті, відмічає, що мотивація для освіти є важливим ресурсом, який потрібний не лише в системі освіти, але і є каталізатором для всього суспільства, яке визнало необхідність чіткого розуміння сучасної освіти, що вимагає обов'язкового створення мотивації будь-якої діяльності. Якщо для суспільства особистість є основною цінністю, то освіту логічно розглядати як засіб перетворення особистості.

Таким чином, у ряді досліджень мотивація вивчається в різних аспектах, і тому розглядається і як один конкретний мотив, і як єдина система мотивів, і як особлива сфера, що охоплює потреби, мотиви, цілі, інтереси в їх складному переплетенні і взаємодії.

Слід зазначити і той факт, що в самовизначенні старшокласників особливе місце посідає навчальна мотивація, як один із основних видів мотивації. Навчальна мотивація входить до складу навчальної діяльності, під якою Д. Ельконін розуміє діяльність, яка за своїм змістом передбачає оволодіння узагальненими способами дій у сфері наукових понять, така діяльність має спонукатися відповідними мотивами [6]. Ця діяльність має особливе значення у формуванні готовності до професійного самовизначення старшокласників, оскільки мотив, виступаючи психологічною стороною діяльності, спонукає і спрямовує її. Тому формувати потрібно не навчальну мотивацію, а навчальну діяльність, усі її етапи і компоненти.

Враховуючи вищевикладене, ми вважаємо, що основними мотивами, які визначають вибір професії і впливають на формування професійного самовизначення особистості, є: сім'я, цінності, схильності, потреби, інтереси і здібності.

Віковий аспект професійного самовизначення учнів 10-11 класів характеризується як період уточнення соціально-професійного статусу. Ми вирізняємо такі структурні компоненти готовності учнів старших класів до професійного самовизначення: когнітивний, мотиваційний та практичний.

Когнітивний компонент готовності до професійного самовизначення характеризується такими показниками: наявність знань щодо індивідуальних особливостей; інформованість про світ професій;

поінформованість щодо вимог, які ставить професія, що обирається, до індивідуальних характеристик людини.

Мотиваційний компонент визначає ставлення старшокласника до вибору майбутньої професії, а основними показниками його прояву є наявність відповідних професійних інтересів та намірів, мотивів вибору професії. Мотиваційний компонент має складну динамічну структуру, складові частини котрої певним чином супідрядні, взаємозалежні і взаємообумовлені. До складу мотиваційного компонента, що відбиває зміни в потребово-мотиваційній сфері особистості, входять відповідні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси, схильності, установки. Мотиваційний компонент формується у процесі діяльності і виражається у зміні ієрархії структури мотивів, їхньої абсолютної і відносної значущості, у появі нових і зникненні старих мотивів. Бажаним є домінування мотивів, безпосередньо пов'язаних з процесом і змістом майбутньої професійної діяльності.

Практичний компонент передбачає наявність в учня вміння розробляти особистий професійний план та здійснювати заходи щодо його реалізації. До практичного компоненту готовності до вибору професії часто включають професійно важливі знання, уміння, професійно важливі якості особистості.

Для оцінювання ефективності процесу підготовки старшокласників до професійного самовизначення використовуються критерії, які дають змогу визначити ступінь їхньої готовності до вибору професії: когнітивний компонент (здатність до самоаналізу; здатність до аналізу професій наявність профінформаційних знань, адекватна самооцінка); мотиваційний компонент (сформованість ієрархії мотивів вибору професії; наявність стійкого інтересу до певної професії; сформованість професійних намірів); практичний (наявність обґрунтованого особистого професійного плану та здійснення практичних заходів з його реалізації).

З метою інтегрального оцінювання ступеня сформованості готовності учнів до вибору майбутньої професії на основі запропонованих критеріїв визначаються рівні відповідної готовності, які відображають якісну та кількісну характеристики зазначеного особистісного утворення (високий, середній, низький).

Високий рівень. За когнітивним критерієм: високий рівень здатності до самоаналізу та аналізу професій; володіння інформацією про світ професій та кон'юнктуру ринку праці; адекватна самооцінка. За мотиваційним критерієм: наявність чіткої структури мотивів вибору професії, в ієрархічній структурі яких переважають мотиви, пов'язані з її змістом; чітко виражені професійні інтереси; майбутня професія обрана. За практичним критерієм: існує реалістичний, повний особистий професійний план; реалізуються конкретні заходи з оволодіння майбутньою професією.

Середній рівень. За когнітивним критерієм: середній рівень здатності до самоаналізу та аналізу професій; володіння неповною та несистематизованою інформацією про світ професій та кон'юнктуру ринку праці; незначно завищена або занижена самооцінка. За мотиваційним критерієм: опосередкована мотивація вибору професії; диференціація професійної діяльності за ступенем привабливості; визначення близької професійної перспективи (навчальний заклад і т. ін.). За практичним критерієм: існує професійний план на найближчу перспективу, плануються дії з його реалізації.

Низький рівень. За когнітивним критерієм: низький рівень здатності до самоаналізу та аналізу професій; відсутність професіографічних знань. За мотиваційним критерієм: переважання мотивів, пов'язаних із зовнішньою привабливістю професії; відсутність професійних інтересів; питання вибору професії особистісно не актуалізовано, вибір професії відбувається під впливом зовнішніх чинників. За практичним критерієм: відсутність особистого професійного плану.

Результати дослідження свідчать про те, що основним чинником впливу на професійне самовизначення є батьки учнів. Проте вибір професії визначається, як правило, не одним чинником, а їх сукупністю. Крім того, вплив різноманітних чинників на вибір майбутньої професії характеризується певною динамікою, знання якої дає змогу обирати найбільш ефективні форми та методи управління процесом професійного самовизначення учнів.

Одержані результати свідчать: якщо для учнів 10-х класів найбільший вплив на вибір професії чинять батьки, однолітки та засоби масової інформації (телебачення, радіо, газети та журнали), то у 11-у класі ієрархія чинників впливу на вибір професії зазнає помітної трансформації. Мінімального, на думку учнів, впливу на процес вибору професії має навчально-виховна робота школи. Гурткова та інші форми педагогічної позашкільної роботи із зростанням віку втрачають свій вплив на вибір професії (табл. 1).

Таблиця 1

Рангові показники чинників впливу на вибір професії старшокласниками

Чинники впливу на вибір професії	К л а с и	
	10 клас	11 клас
Поради та вплив батьків	I	I
Товариші, знайомі, однолітки	II	II
Вчителі, шкільні психологи	IV	V
Гурткова, позашкільна робота	VI	VII
Засоби масової інформації	III	IV
Література	VII	VI
Поради представників професії	V	III

Вибір майбутньої професії значною мірою залежить і від належності родини учня до певного соціально-професійного прошарку. Результати дослідження засвідчили: якщо батьки зайняті висококваліфікованою працею, то отримання вищої освіти дітьми в цих сім'ях виступає як певна обов'язкова вимога, яку можна розглядати як самоціль. У родинях працівників фізичної праці така орієнтація не є такою жорсткою. Проте, як правило, батьки докладають усіх зусиль для того, щоб їхня дитина одержала освіту як мінімум не меншу, ніж у них.

Слід зазначити, що вступ до вищого навчального закладу часто розглядається старшокласником як самоціль. Вона дозволяє юнакові самоутвердитися на позиції людини, яка досягла мети, що не кожному по плечу, і, нарешті, дає змогу потрапити у більш престижну соціальну групу, яка характеризується високим матеріальним та інтелектуальним рівнем. Результати дослідження професійних намірів учнів відображено у таблиці 2.

Таблиця 2

Професійні наміри старшокласників (у %)

Наміри	10 клас	11 клас
Працювати після закінчення школи	9,1	6,1
Навчатися у:		
коледжі	1,4	1,9
університеті	72,3	76,3
не визначилися	17,2	12,7

Більшість старшокласників планує після закінчення школи продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Досить цікавими, на нашу думку, є причини, які спонукають старшокласників одержати вищу освіту. Здебільшого їх важко віднести до соціально значущих, що опосередковано свідчить про тенденцію поширення прагматизму серед сучасної української молоді. До розділу «інше» (табл. 3) учні віднесли такі чинники, як «принести користь суспільству», «сприяти розвитку національної економіки» тощо.

Таблиця 3

Мета одержання старшокласниками вищої освіти (у %)

Основна мета навчання у ВНЗ	10 клас	11 клас
Стати більш освіченим	10,1	10,0
Одержати диплом про вищу освіту	5,1	5,0
Одержати цікаву роботу	14,2	15,0
Для подальшої кар'єри	20,2	22,0
Продовжити безтурботне життя	4,6	2,4
Відстрочка від армії	1,4	2,1
Перспективи великого заробітку	8,6	11,5
Престижність професії	18,9	14,3
Престижність вищої освіти	10,4	10,4
За вимогою батьків	2,5	2,5
Інше	3,4	4,0
Не визначилися	0,6	0,8

Вибір учнями напрямів навчання у вищих навчальних закладах (табл. 4) певною мірою відображає особливості ставлення учнів до груп професій щодо їхньої престижності та привабливості, тобто відображає зміни у трудових ціннісних орієнтаціях, обумовлених впровадженням ринкової економіки.

Таблиця 4

Профілі вищів, обраних старшокласниками (у %)

Профіль ВНЗ	10 клас	11 клас
Економічний, фінансовий	28,6	23,9
Юридичний	30,2	19,9
Гуманітарний	7,1	14,5
Медичний	7,1	13,0
Технічний	12,2	15,1
Сільськогосподарський	2,1	0,0
Військовий та силових структур	1,0	1,1
Педагогічний	2,5	3,6
Інший	9,2	8,9

Наведені в таблиці дані свідчать про те, що найбільшу популярність серед старшокласників мають економічні, юридичні та гуманітарні вищі навчальні заклади. Професії сфери економіки та юриспруденції, які, на думку опитантів, гарантують одержання у майбутньому стабільно високих прибутків. Серед технічних спеціальностей найбільш привабливими вважаються такі, що пов'язані із сучасними та перспективними технологіями (інформатика, обчислювальна техніка тощо).

Слід зазначити, що оцінка старшокласниками привабливості професій часто зовсім не збігається з оцінкою їхньої соціальної значущості. Цього разу ми маємо картину з точністю до навпаки порівняно з оцінкою привабливості та престижності професій, що виражається у виборі напрямку одержання вищої освіти (табл. 5).

Таблиця 5

Оцінка старшокласниками соціальної значущості професій (у %)

Група професій	10 клас	11 клас	Ранг
Освіта, охорона здоров'я	46,7	68,2	I
Культура	4,8	4,7	VI
ІТР, наука	22,9	31,8	III
Робочі та селяни	29,5	22,4	II
Силові структури	6,7	12,9	IV
Керівники всіх рівнів	1,0	1,2	VIII
Торівля, сфера обслуговування	6,7	1,2	VII
Підприємці	14,3	10,6	V

Таким чином, реалії сьогодення змушують школярів зупинити свій вибір на професіях, які мають не стільки соціальну значущість та відповідають нахилам та уподобанням учнів, скільки відобража-

ють уявлення молоді щодо ціннісних орієнтацій, які панують у суспільстві.

Проведені нами дослідження проблем формування готовності до професійного самовизначення старшокласників дали можливість для узагальнень і розробок з метою практичного використання педагогами і батьками.

Проводячи профорієнтаційну роботу, спрямовану на формування готовності до професійного самовизначення, важливо демонструвати учням необхідність вмотивованого вибору професії, а не шлях опанування нею методом спроб і помилок, переходом від однієї діяльності до іншої. Потрібно довести до свідомості кожного учня, що не вмотивований, випадковий вибір професії приносить розчарування людині, яка обирає професію.

Література

1. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. — Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. — 512 с.
2. Константиновский Д. Л. Динамика неравенства / Д. Л. Константиновский. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 342 с.
3. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. — М. : Изд. «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. — 256 с.
4. Роберт М. А. Психология индивида и группы : перевод с фр.) / М. А. Роберт, Ф. Тильмант. — М. : Прогресс, 1988. — 256 с.
5. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. — 4-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1989. — 1632 с.
6. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. — М., 1989. — 560 с.

В статье определены и проанализированы факторы профессионального самоопределения учеников старших классов в современных условиях. Представлен анализ основных классификаций таких факторов, имеющих место в научной литературе. Проанализированы результаты собственного исследования. Рассмотрена динамика ранговых показателей факторов влияния на выбор профессии учащимися старших классов, их профессиональные планы, соответствующая мотивация.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, факторы профессионального самоопределения, профессиональные планы, мотивы выбора профессии, старший школьный возраст.

I. M. Machuska

Key Factors in Vocational Self-Determination of Senior Pupils

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The paper identifies and analyzes the factors of vocational self-determination of senior pupils in the modern world. An analysis of the major classifications of the factors that are presented in the scientific literature has been done.

In scientific literature the following classifications of the factors influencing willingness to vocational self-determination are given: a classification of social fac-

tors at the macro and micro level, a classification based on career guidance. The factors that influence the formation of professional self are a system of human values, social and economic conditions, the impact of family, friends, teachers, age and gender-identity, self-actualization and level of aspiration, prestige of the profession, the degree of awareness of the profession, professional interests and inclinations, abilities.

The paper presents the results of research on the motives of senior pupils' vocational self-determination. The dynamics of rank indicators of the factors influencing the career choices of senior pupils, their professional plans, appropriate motivation are considered.

Keywords: vocational self-determination; factors of vocational self-determination; professional plans; career choice motives; senior school age.

References

1. Klimov, E. A. (1996). *Psikhologiya professionalnogo samoopredeleniia* [Psychology of Professional Self-Determination]. Rostov-on-Don: Feniks.
2. Konstantinovskii, D. L. (1999). *Dinamika neravenstva* [Dynamics of Inequality]. Moscow: Edititorial URSS.
3. Priazhnikov, N. S. (1996). *Professionalnoe i lichnostnoe samoopredelenie* [Professional and Personal Self-Determination]. Moscow: Institut prakticheskoi psikhologii; Voronezh: NPO «MODEK».
4. Robert, M. A., & Tilmant, F. (1988). *Psihologiya individa i gruppy* [Psychology of a Person and Group]. Moscow: Progress.
5. Prokhorov, A. M. (1989). *Sovetskii entsiklopedicheskii slovar* [Soviet Encyclopedia] (4th ed.). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia.
6. Elkonin, D. B. (1989). *Izbrannye psikhologicheskie trudy* [Selected Psychological Works]. Moscow.